

Biljana Sikimić

Balkanološki institut SANU
Beograd

Metafora praznog prostora: Čerkezi na Kosovu¹

Sticajem niza neplaniranih okolnosti, juna 2003, tokom terenskog rada sa slovenskim stanovništvom Kosova u okviru projekta „Istraživanja slovenskih govora na Kosovu i Metohiji”², autor ovog priloga suočio se sa virtualnim postojanjem i fizičkim nepostojanjem Čerkeza na Kosovu danas³.

---

¹ Ovaj prilog je rezultat rada na projektu Balkanološkog instituta SANU „Etnolingvistička i sociolingvistička istraživanja izbeglica i multietničkih zajednica na Balkanu”, koji pod brojem 2167 finansira Ministarstvo za nauku, tehnologije i razvoj Srbije.

² Projekat „Istraživanje slovenskih govora na Kosovu i Metohiji” finansirao je UNESCO tokom 2003 godine pri Institutu za srpski jezik SANU. Podaci o tonskim zapisima u ovom prilogu odnose se na građu iz Zvučnog arhiva Instituta za srpski jezik SANU, Beograd, snimljenu tokom rada na ovom projektu. Inicijali istraživača koji je vodio razgovor dati su na kraju podatka svakog tonskog zapisa, npr. BS – Biljana Sikimić.

³ Aktuelna istraživanja kosovskih enklava uslovljena su kako naučnim, tako i van-naučnim razlozima. Polazimo od pretpostavke da istraživač nije s a m o autor, već je istovremeno deo akademske klime nekog društva, pa je time neminovno subjektivan usled delovanja internih i eksternih sila epistemološkog projekta u kome je inače svesno angažovan (up. u ovom smislu Chun 2000:571). Prilikom terenskih istraživanja u okviru lingvističke antropologije otvara se i niz pitanja etičke prirode, pre svega davanje odgovora

Čerkezi se u kolektivnoj svesti stanovnika Srbije javljaju u dvostrukoj ulozi, prisutni su u dva konteksta: u geografski širem – ratnom (u dijahronoj perspektivi) i u komšijskom, kontaktnom kontekstu (koji danas takođe ima samo dijahronu perspektivu). U ovom drugom, komšijskom, kontaktnom kontekstu, Čerkezi su ostali poznati samo stanovnicima nekoliko kosovskih sela, nešto šire samo muškarcima sa kojima su nekada po pririodi svog posla dolazili u kontakt. U njihovom kosovskom okruženju, Čerkeze opisuje i oskudna etnografska građa. Čerkezi su šire poznati samo kao ratnici, pa je i danas u kolektivnoj svesti Balkana slika o njima skoro dosledno negativna.

Kao okvir za sumiranje slike o Čerkezima na Kosovu pogodnom se činila aktuelna metafora praznog prostora kojom se označava pozicija ovog recentno nestalog etnosa. Taj prazan prostor popunjen je samo efemernom slikom u svesti njihovih suseda (koja se dalje analizira u okviru „komšijskog diskursa”). Kao posledica značajnih etničkih pomeranja tokom devestih godina dvadesetog veka – neki od tih suseda danas su takođe odsutni – može se, dakle, govoriti o „dvostrukoj odsutnosti”. U nizu pitanja vezanih za Čerkeze nameću se i pitanja realnog prostora i vremena. Zadati prostor je selo Donje Stanovce severno od Prištine. Vremenski su zadate i donja i gornja granica: 1864. i 1998. godina.

Selo Donje Stanovce nalazi se na putu između dve kosovske enklave: naselja Priluzje i sela Grace i Babin Most, ovim putem danas prolazi školski autobus koji vozi učenike iz Graca i Babinog Mosta do škola u Priluzju. Čerkeza u Donjem Stanovcu danas više nema, svi su odseljeni u Rusiju jula 1998.

Čerkezi na Kosovu

Čerkezi stižu na Kosovo, deo tadašnjeg Otomanskog carstva, 1864. godine, posle Krimskog rata⁴. Procene o broju doseljenih porodica su različite, antropogeografi procenjuju da ih je bilo 1500 porodica, ali se ni približna cifra njihovog ukupnog broja ne može pouzdano odrediti. Njihovo

---

na pitanje šta je prethodne generacije istraživača navodilo da istražuju, odnosno da ne istražuju, određene teme (detaljnije o ovim etičkim dilemama, v. npr. Cyr 1999).

⁴ Čerkezi su kavkaski narod, njihov jezik pripada kavkaskoj grupi jezika. Danas, prema različitim procenama, u dijaspori živi od milion do pet miliona Čerkeza, od kojih je

iseljavanje sa Kosova do danas teklo je u najmanje pet talasa. Prvo pomeranje Čerkeza ka jugu bilo je 1878. godine posle Berlinskog kongresa i pomeranja granica Srbije. Drugi talas bio je posle Balkanskih ratova 1912, treći u periodu između dva svetska rata, četvrti šezdesetih godina dvadesetog veka⁵, a peti, najnoviji, jula 1998. godine. Danas, prema podacima OSCE, na Kosovu Čerkezi žive samo u naselju Miloševo u opštini Obilić, gde ih ima 85. Podaci OSCE govore da je jedna grupa Čerkeza iz Mališeva (verovatno: Miloševa) izbegla u Makedoniju početkom juna 1999, a da su im kuće spaljene.

Antropogeografska građa

Antropogeografska građa, osim sela Donje Stanovce, koje je premet ovog priloga, kao čerkeske kolonije od 1864. pominje i druga naselja na Kosovu: *Miloševo, Malo Ribare, Pomazetin, Veliki Belaćevac, Magura, Vrelo, Velika Slatina, Gornje Dobrevo, Ajvalija, Gornje Slakovce, Muadžer Babuš, Muadžer Prelaz, Sazlija, Muadžer Talinovac, Donje Godance*, a neka sela, kao *Velika Reka*, osnovana su kasnije. Tokom otomanske vladavine zvaničan naziv sela Donje Stanovce bio je *Ishanija Balja* (Gornja Ishanija), dok je u narodu selo bilo poznato pod imenom *Čerkesko Selo* (Урошевић 1965:57–58). Isti antropogeograf, Atanasije Urošević, pominje i nekoliko čerkeskih naselja u kosovskom Pomoravlju: *Čerkez Sadovina, Drobeš, Požaranje i Donji Livoč* (Урошевић 1935:159; 181–182; 170, 224–225). I u Kosovskoj Mitrovici je pedesetih godina dvadesetog veka bilo nekoliko zanatlijskih čerkeskih kuća, doseljenih u međuratnom i posleratnom periodu iz Vučitrna i iz sela Donje

---

najveći broj u Turskoj, bliskom Istoku i SAD. U Rusiji Čerkezi žive u kavkaskoj republici Adigeji (120 000), i u republici Karačajevo-Čerkaskaja (obe ove republike u SSSR imale su status autonomne oblasti). Kao datum svog egzodusa Čerkezi navode 21. maj 1864. kada je Rusija u potpunosti osvojila njihove teritorije. Istorijski podaci govore da su Čerkezi tada prebačeni brodovima na teritorije tadašnjeg Otomanskog carstva, da je među njima izbila epidemija groznice pa su bili u karantinu. Čerkezi koji nisu želeli da se isele bili su preseljeni na levu obalu Kubana gde su živeli u rezervatima pod zabranom napuštanja naselja. Na njihovu prvobitnu teritoriju preseljeni su Kozaci, Grci i Jermeni.

⁵ Iseljavanje Čerkeza sa Kosova teklo je, prema Atanasiju Uroševiću, u četiri talasa: prvo posle srpsko-turskih ratova 1877–1878, sledeće po Drugom balkanskom ratu, treće u periodu između dva svetska rata i četvrto šezdesetih godina dvadesetog veka. Inače, Urošević pominje cifru od oko 1500 čerkeskih porodica naseljenih na Kosovu (Урошевић 1987:82; Урошевић 1965:95).

Stanovce (Урошевић 1957:201–202). Čerkeza je 1910. prema podacima Jovana Cvijića, bilo i u gradovima na Kosovu, Uroševcu i Prištini (Цвијић 1996²: 454, 523)⁶.

Selo Donje Stanovce bilo je podeljeno u dve mahale: *Stanuca* i *Graca*. Tokom prvog talasa iseljavanja Čerkeza sa Kosova, 1878, i iz Donjih Stanovaca iselilo se desetak kuća, a posle Balkanskih ratova, u Tursku je iseljeno još petnaestak čerkeskih kuća. Kao čerkeski rodovi pominju se *Gut*, *Žjau*, *Lš*, *Cej*, *Nać*, *Mahoš*, *Šauđen*, *Slš*, *Phava* i *Šoć*, svi iz plemena Abadzeha. Iz Kosovskog Pomoravlja preseljene su porodice *Baž* i *Bargl* (detajniji podaci o stanovništvu u: Урошевић 1965:206–207)⁷.

Etnografska građa

U novije vreme prikupljena je i sistematizovana građa o kosovskim Čerkezima, mada su terenska istraživanja obavljena još tokom prve polovine dvadesetog veka. Etnografski korpus je nevelik: opis Kosova, književnika i ambasadora Branislava Nušića, iz 1902, zatim dvojice entnologa – Tihomira Đorđevića iz 1928⁸. i Nika Županića iz 1933. i nekoliko manjih radova drugih autora. Ova etnografska istraživanja kasnije sintetiše istoričar Aleksandar Popović, uz objektivnu napomenu da su sva istraživanja rađena na brzu ruku i površno, te da su podaci delimično kontradiktorni. Opravdano zaključuje da za ova naučna istraživanja nije korišćena arhivska građa, niti dnevna štampa, a etnologima i sociolozima sugeriše da je potrebno na konkretnim primerima istražiti kako se odvijao proces akulturacije Čerkeza, proces koji je za samo tri generacije potpuno preobrazio

⁶ Popovic 1978:170 ukazuje na nedovoljnosti podataka o Čerkezima kao gradskom stanovništvu.

⁷ Naselje Miloševo se danas ne deli na mahale, pretpostavlja se da je nekada Čerkeza bilo 300 kuća, a Albanaca muhadžira 200 kuća; po završetku Prvog svetskog rata, po iseljenju muhadžira, doseljeni su kolonisti iz raznih krajeva Jugoslavije. Čerkeski rodovi u Miloševu sredinom dvadesetog veka bili su: *Besnej*, *Tauš* i *Serhuš* (Урошевић 1965:243).

⁸ Podaci Tihomira Đorđevića su dobijeni iz druge ruke i zapravo su sećanja na Čerkeze u gradovima Srbije u kojima ih, u vreme kada su ova sećanja zapisivana (oko 1920), više nije bilo bar 40 godina: *U Nišu je zapamćeno, priča se u Prokuplju*. Za Tihomira Đorđevića, slika o Čerkezima u srpskim zemljama pod Turcima je „definitivno izbledela”, ali, „kako su i oni bili stanovnici naše zemlje i, za neko vreme, imali uticaja, makar i zlog, na naš narod, to je, mislim, potrebno da se i to zna” (Ђорђевић 1984²:150).

ovaj kavkaski narod (Popovic 1978:171). I, konačno, sudbina Čerkeza na Kosovu dobila je i svoje autentičnu vizuru 1986, kada je u Bonu objavljena čerkeska knjiga sećanja (Özbek 1986). Prema podacima iz ove knjige, broj Čerkeza u selima Donje Stanovce i Miloševu osamdesetih godina dvadesetog veka bio je oko 600–700 ljudi⁹.

Etnolingvistička građa: Čerkezi i komšijski diskurs

Tokom terenskih istraživanja enklave Priluzje i srpskih naselja u blizini sela Donje Stanovce (Plemetina, Grace i Babin Most) razgovori o Čerkezima, koji su sve do leta 1998. živeli u susednom selu Donje Stanovce, prirodno su se nametnuli. Širi koncentrični krug informacija o Čerkezima dobijen je u susednim kosovskim enklavama: okolini Kosovske Mitrovice, Gojbulji i Novom Brdu. Selo Donje Stanovce uzgredno se pominje i u nekim iskazima lica raseljenih sa Kosova. Slika o Čerkezima dobijena na osnovu svih ovih iskaza, veoma se razlikuje od istoriografske građe, memoarskih zapisa, etnografske građe.

Etnodijalekatski tekst, definisan u savremenoj slavistici, zahteva da informatori govore sami o sebi i – na svom maternjem jeziku. Etnodijalekatski tekst koji je osnova ovog priloga, sasvim je drugačije prirode: priča o Čerkezima popunjava jedan prazan prostor i samo je formalno priča o Čerkezima. Analizom usmenog diskursa, trenskribovanog po metodi etnodijalekatskog teksta, kao primarna dobija se i informacija o samom sagovorniku. Priča o danas nepostojećim komšijama, jeste priča na temu ‘mi’ i ‘drugi’ – definisanjem alteriteta, ovde se nužno definiše i sopstveni identitet. Novija lingvistička antropologija obavezno fokusira i samog istraživača, kao trećeg aktera u celoj priči. Ograničenja istraživača autsajdera (u ovom slučaju – ekipa istraživača slavista iz Beograda) nisu determinisana isključivo njegovim nepoznavanjem jezika i nedostatkom prethodnih istraživanja¹⁰. Ipak, priča o čerkeskom praznom prostoru, mnogo

⁹ Sintezu o Čerkezima na Kosovu na engleskom jeziku dao je Malcolm (1998).

¹⁰ U kosovskom (i danas multietničkom) selu Miloševo živi još osamdesetak Čerkeza, ali, kada bi danas istraživači iz Beograda bili u prilici da dođu u Miloševo, veliko je pitanje da li bi uopšte bili prihvaćeni kao sagovornici. Danas, opet, u *Selu sreće*, u ruskoj republici Adigeji, kosovski Čerkezi, posle pet godina života u „ponovo pronađenoj otadžbini”, mogu o sebi – kao kosovskim Čerkezima – da daju samo sekundarne podatke, rekonstrukciju nekadašnjeg stanja.

je složenija: uvođenjem prvog lica jednine (sam sagovornik) i trećeg lica jednine (konkretni Čerkez) slika objedinjuje individualni i grupni portret. Složena kosovska stvarnost uvela je još jednog aktera: grupni portret muslimana i grupni portret Albanaca kao referentnu tačku za skoro svako lično promišljanje o Čerkezima. Podaci dobijeni o muslimanskoj veri Čerkeza osvetljavaju odnos pravoslavni : muslimani na Kosovu danas, jer se u iskazima Čerkezi muslimani redovno porede sa Albancima muslimanima, i to dosledno u pozitivnom kontekstu na štetu ovih drugih.

Od etničkih stereotipa kojima obiluju etnografska građa i memoarska proza sa početka dvadesetog veka, danas je očuvana samo priča o izuzetnoj lepoti Čerkeskinja. Iz kolektivnog pamćenja Srba komšija, sasvim je nestala slika o Čerkezima kao „lopovima”, „surovim”, „neprikladnim”, „prljavim”. Čerkezi se danas opisuju sasvim drugačije.

‘Komšijski diskurs’

Kosovski sagovornici pominju svoje prijateljske, poslovne kontakte sa Čerkezima, ponekad posećivanje za praznike (slavu i Bajram), ali podaci o njihovoj tradicionalnoj kulturi nisu mogli biti dobijeni ni od etnografskih posrednika. Mešoviti brakovi sa Srbima nije bilo, i čerkeski bilingvizam, tačnije multilingvizam, bio je jednosmeran. Dobijeni ‘eksterni’ podaci tiču se ličnog viđenja čerkeskog jezika, zatim stanovanja, ishrane i odeće Čerkeza¹¹. U nastavku će rekonstruisani sadržaj sadašnjeg ‘praznog prostora’ biti ilustrovan po jednim segmentom duhovne i jednim materijalne kulture Čerkeza iz s. Donje Stanovce: oblikovanjem njihovog moralnog portreta, odnosno opisom odeće.

Individualna slika: ja i on

Sagovornik u iskazu često pozicionira i sebe, delom upotrebom inkorporativne množine. U sledećim primerima „ja” uključuje i „oca”, kao: *moj otac*, a *mi* je upotrebljeno u smislu „moja porodica”: „on” je bio pobratim sa „Čerkezom”, Čerkezi su „njemu/njima” držali vodenicu; imenuje se i konkretni Čerkez, poznanik – kao određeni *Jašar, Medžid: Moj otac je bio po-*

¹¹ Detaljnija analiza čerkeskog jezika sa aspekta perceptivne dijalektologije data je u radu: Sikimić 2004.

bratim sa ti Čerkezi. Držali su nam tu vodenicu oni. Moj otac je bio sam i nije imao radnu snagu, i ti Čerkezi su nam držali tu vodenicu, kao radnici [1]; – Ja samo Jašara poznajem, nikoga više [2]; ali sad ovo vreme od kad ja znam, oni su jako kulturni ljudi [4]; E, Čerkezi jedni dolazili kod mene, isto, i sednu, sovru isto u sobu de su gosti, ali za nji posebno se spremi hrana. E sad, ko ima poverenje ide i oće da jede, koj ne – neće. Bio jedan Čerkez, on bio u (?) i: – Medžid, slobodno jedi. – Znam, kaže, ja. Ja sam došao na poverenje, jedem, kaže, nema problem, ja znam ko je spremao ovde [5].

Kolektivna slika: mi

Istraživana kosovska enklava Prilužje ni danas nije etnički homogena: stanovnike sela Grace okolno srpsko stanovništvo smatra Romima, mada su pravoslavni i mada kao maternji jezik govore isti srpski dijalekat. Stanovnici sela Grace sami sebe smatraju Srbima, ali ih kao Rome određuje starija antropogeografska građa (npr. Урошевић 1965). Ipak, kolektivno znanje eksplicitno se formuliše kao *mi znamo*: – *Znamo odavno, to su mnogo dobri ljudi* [2]. Slika koja se daje o sebi uvek je pozitivna: *mi smo se sa njima slagali još bolje nego sa Šiptarima. Nikad sa njima nismo se svađali, nit su nešto nama krali ili mi njima, a mi nismo ni krali ni ovima, nikad, samo eto, pretpostavka* [3].

Kolektivna slika: oni, Čerkezi

‘Prazni prostor’ ispunjavaju ljudi vrlo visoko vrednovani na skali tradicijskog morala. Sve su kvalifikacije izrazito pozitivno markirane, nema negativnih, čak ni neutralnih kvalifikacija. Inventar atributa moralne prirode uz imenicu *ljudi* uvek je u pluralu: *pedantni, čisti* [1], *mного dobri i fini, tihi* [2], *poštenji* [2], *pametni, dobri* [3], *dobri, doneti, kulturni* [3], *jako kulturni* [4], *pedantni, otmeni, higijeničari, čisti* [4], *kulturni* [5]; ređe uz imenicu *radnici*: *krvavi radnici, veliki radnici* [6], *dobri radnici* [4]. U kosovskim narodnim govorima, kao i znatno šire u Srbiji, leksema *vera* ima značenje ‘narod, etnos’, ovako treba razumeti i kvalifikaciju Čerkeza kao: *čista vera* [1].

oni su bili tako pedantni, čisti. Čista vera su bili, čisti mnogo [1]; *to su mnogo dobri ljudi i fini, tihi, dobri bili* [2]; *Oni su bili pametni*

ljudi, dobri su ljudi bili, mi smo se sa njima slagali još bolje nego sa Šiptarima. Nikad sa njima nismo se svađali, nit su nešto nama krali ili mi njima [3]; oni su jako kulturni ljudi [4]; I pedantni ljudi, i dobri radnici, ali što su bili otmeni, higijeničari, to su bili čisti ljudi [4]; U, kad otišo kod nji to, kažem ti, kulturni ljudi, da te dočekaju, da te isprate, da srede, samo tako [5]; Znam, to su krvavi radnici bili [6]; Oni nisu uopšte, sas nas su živeli samo tako, ko da, uopšte oni nesu imali nikaki problem sa nas, nikaki. Ni mi sa njima, ni oni sa nas [8]

Kolektivna slika: oni, Albanci

Portret Albanaca dobijen je indirektno, uvek su Čerkezi ti koji se porede sa Albancima, njihova stereotipizacija se zasniva na graduelnoj opoziciji. Moguće je da je današnje postraumatsko izrazito negativno markiranje Albanaca uticalo na razvoj izrazito pozitivne markiranosti sada odsutnih Čerkeza. Kontekst enklave u kome se vodi razgovor omogućava izostavljanje imenovanja Albanaca, dovoljna je zamenica ovi: *da su oni miroljubiviji od Albanaca, da su tolerantniji, da su društveniji (...) ali su napredniji, kulturniji, mnogo se razlikuju, manje su agresivni, manje su, onako, drčni, od Albanaca. Mnogo su tolerantniji, mnogo su bolje komšije [7]; – Nemaju ponašanje kao Šiptari. Velika razlika. – Ovako dete da prođe kroz selo ne bi dirali. – Mnogo velika razlika od Šiptara. – To su mnogo fini ljudi. – Sad ovako dete, žene, slobodno nek idu. Neće niko da kaže: crne ti oči! [2]; nit su nešto nama krali ili mi njima, a mi nismo ni krali ni o v i m a, nikad, samo eto, pretpostavka [3].*

Individualna percepcija: čerkeska odeća

Spoljašnji markeri pokazuju mnogo veći stepen nesigurnosti u pamćenju, sagovornici se ne slažu čak ni u pogledu boje kape koju su nosili Čerkezi. Ove kontradikcije mogu biti posledica različitih vremenskih perioda o kojima govori svaki pojedini sagovornik. One su istovremeno indicija da je u pogledu već navedenih moralnih kvalifikacija na delu proces stereotipizacije. Čerkezi su: *nosili crvene kape [9]; Ona, imala fes ko da su Bosanci nešto, ja ne znam, tako nešto bilo [9]; bela kapa, većinom su nosili one, ko Goranci što nose one pletene kape, jebem im mater, ne znam [10];*

Ne. Crvene nisu imali. Crne boje i bele boje [10]; Oni su nosili one kape kao ovi što idu sad u te Čabe, one kape, takve su nosili, pletene kape, bele, isključivo, kape. Sam viđala, bre, majko, u ove strane zemlje, ove kapice samo na vr glave što nose, na televiziju sam gledala, znaš onu kapicu? Samo tu [11].

Na ženskoj odeći sagovornici zapažaju promene tokom vremena, odnosno generacijske razlike. Nošenje muslimanske odeće percipira se kao marker stepena ženske 'slobode', a uočava se njihova istorijska uslovljenost: *A nisu se one u feredže, nisu se krile, ne. Na primer, ona gleda slobodno, na primer Srbe i to, nisu se krile [12]; –(Jesu im žene se pokrivala?) Jesu. Kad je došo Tita na vlast, tad su se skinule te feredže što kažemo, da otkrivaju. A sve dotle su nosili i Čerkezii i Šiptari [13]; – Nisu se pokrivala, mislim, nisu se krile. – Moda, moda i kod njih. Moda je ušla [14]; – Žene, one, pa donekle se i one krile, tad u to doba, boga mi. Znaš feredžu, čula si za feredžu? Posle i otkrio Ranković, i spasio i, makli feredžu, turio i oči bio, za vreme Tito kad je bio, oni naredili da se skinu feredže na Kosovu, znaš, svuda na Kosovu, u Bosnu i svuda, one feredže [15].*

Pozicija istraživača

Širi diskursni kontekst navedenih primera pokazuje i poziciju samog istraživača, pre svega metatekstualnim komentarima, ovde u slučajevima nedoumice sagovornika oko istraživačevog poznavanja lokalne materijalne kulture: *Sam viđala, bre, majko, u ove strane zemlje, ove kapice samo na vr glave što nose, na televiziju sam gledala, z n a š o n u k a p i c u ? [11] Žene, one, pa donekle se i one krile, tad u to doba, boga mi. Z n a š f e r e d ž u, č u l a s i z a f e r e d ž u [15].* Istraživač, sa svoje strane, prilagođava svoja pitanja sagovorniku, bez obzira na političku korektnost, pragmatički se solidariše: *A sve dotle su nosili i Čerkezi i Šiptari, Albanci. (Jesu imali istu nošnju kao Šiptari?) [13].* Proces solidarizacije je uzajaman i zbog tendencije da sagovornik velikim delom ponovi postavljeno pitanje Tako: *(A ne dimije.) A ne ove dimije. (A na glavi?) Na glavi marame, one tanke njihove marame [12]¹².*

Svaki odnos između terenskog istraživača i sagovornika (ili etnografskog posrednika) prilično je složen i nesiguran jer je ambivalentnost sagovornika

¹² Detaljniju analizu odnosa istraživač: Sagovornik v. u: Гоффманнова 2000; posebno u savremenim etnolingvističkim terenskim istraživanjima v. u: Sikimić 2004a.

determinisana i ličnim i profesionalnim odnosima. U slučaju istraživanja traumatizovanih zajednica i pojedinaca ovaj odnos je još mnogo složeniji, pa samim tim i naučna obrada dobijene građe zahteva vođenje računa o podrazumevanom, a često eksplicitno nepomenutom traumatičnom kontekstu.

Prilog

Kako za srpske govore okoline Priluzja ne postoji kompletan dijalektološki opis u prilogu su dati širi izvodi iz transkripata. Etnodijalekatski tekstovi u ovom prilogu, sa primarnom funkcijom etnolingvističke ilustracije¹³, dovoljni su da istovremeno ilustruju današnju sociolingvističku raznolikost ovih govora.

[1] Moj otac je bio pobratim sa ti Čerkezi. Držali su nam tu vodenicu oni. Moj otac je bio sam i nije imao radnu snagu, i ti Čerkezi su nam držali tu vodenicu, kao radnici. Mleli to brašno, i to. Majko, oni su bili tako pedantni, čisti. Čista vera su bili, čisti mnogo. (139-K-Plemetina-5-BS)

[2] (Čime su se oni bavili?) Imanje. (Isto zemlja?) Isto. – Imali su dobre zanatlije. – Zanatlije su. – Šporete pravili, stolari. – Dobre zanatlije su bili u ono vreme. – Ja samo Jašara poznajem, nikoga više. – Znamo odavno, to su mnogo dobri ljudi i fini, tihi, dobri bili. – Nemaju ponašanje kao Šiptari. Velika razlika. – Ovako dete da prođe kroz selo ne bi dirali. – Mnogo velika razlika od Šiptara. – To su mnogo fini ljudi. – Sad ovako dete, žene, slobodno nek idu. Neće niko da kaže: crne ti oči! A bili su pošteni. (141-K-Grace-2-BS)

[3] Čerkezi? Oni su bili pametni ljudi, dobri su ljudi bili, mi smo se sa njima slagali još bolje nego sa Šiptarima. Nikad sa njima nismo se svađali, nit su nešto nama krali ili mi njima, a mi nismo ni krali ni ovima, nikad, samo eto, pretpostavka. A sa Čerkezima smo se dobro slagali. Dobri su ljudi bili, doneti, kulturni ljudi. Jeste. (132-K-Priluzje-10-BS)

¹³ Up. opravdano upozorenje T.M. Nikolajeve da na sociolingvistička istraživanja primenjeni dekonstruktivizam uništava celinu i unikalnosti teksta (Николаева 2000:113).

[4] Samo, ranije, ne znam kako su oni bili, ponašali, ali sad ovo vreme od kad ja znam, oni su jako kulturni ljudi. I pedantni ljudi, i dobri radnici, ali što su bili otmeni, higijeničari, to su bili čisti ljudi. Kod njih ne u kuću da odeš, da vidiš kako to higijena, nego u avliju, to sve lepo, čisto. Plus toga na ulicu, pred kapiju, to mora da bidne sve čisto, tako su oni održavali. Oni su bili ovde susedni kod nas u Stanovce, ti Čerkezi. (136-K-Priluzje-14-BS)

[5] E, Čerkezi jedni dolazili kod mene, isto, i sednu, sovru isto u sobu de su gosti, ali za nji posebno se spremi hrana. E sad, ko ima poverenje ide i oće da jede, koj ne – neće. Bio jedan Čerkez, on bio u (?) i: – Medžid, slobodno jedi. – Znam, kaže, ja. Ja sam došao na poverenje, jedem, kaže, nema problem, ja znam ko je spremao ovde. I stvarno, mi smo im dali zejtin, što, spremi se leba i s leba jede. Tako je boga mi, bilo. (Jeste zvali na slavu Šiptare i Čerkeze?) Ne, ne. E Čerkeze jeste, kad bi i sreo – tad i tad dođite, oni dođu, ali retko koji put bi dolazili. Kod svakoga nesu išli. Kod mene dolazili jedno dvojica Šiptari i taj Čerkez iz Stanovaca. Dolazio na poverenje, zna čovek da neću ja da mu radim ništa, a išo sam i ja kod njega. U, kad otišo kod nji to, kažem ti, kulturni ljudi, da te dočekaju, da te isprate, da srede, samo tako. (A na svadbu?) Na svadbu ne. Jok. Možda neko selo išli, kod nas ovde ne. A mene su zvali, ja sam išo kod nji, na svadbu. (136-K-Priluzje-14-BS)

[6] (Znate za njih?) Znam, to su krvavi radnici bili. Ne bi znao, ali duvan kad sam počo da gajim, najbolji duvan su oni donosivali, znači veliki su, najkvalitetni, znači, veliki su bili radnici. (304-K-Vrnica-1-ML)

[7] (Jel imate nešto o tim Čerkezima da kažete?) Pa nemam, ovako što znam da su oni miroljubiviji od Albanaca, da su tolerantniji, da su društveniji i tako to. Imali smo neke Čerkeze u Mitrovicu, to su ostaci tih Čerkeza, čak i prezimena su Čerkez, oni su kao proturski malo više. Međutim, posle ta albanizacija. – Naklonjeni Turcima. – Albanizacija je učinila svoje, da se oni posle deklarirali kao Albanci. A inače se razlikuju, mnogo. – Bliži su Turcima. Naklonjeni su više Turcima. (Turci su ih i naselili?) I naselili su, ali su napredniji, kulturniji, mnogo se razlikuju, manje su agresivni, manje su, onako,

drčni, od Albanaca. Mnogo su tolerantniji, mnogo su bolje komšije. (258-K-Grabovac-6-VJ)

[8] (Čime su se oni bavili? Šta su oni radili?) Oni nisu uopšte, sas nas su živeli samo tako, ko da, uopšte oni nesu imali nikaki problem sa nas, nikaki. Ni mi sa njima, ni oni sa nas. Samo ovo kako su došli oni, prodadoše ovo Šiptaru, došli iz Lapski srez, otkud, dolazili i naselili se. (Prodali su sve?) Sve prodali. (133-K-Priluzje-11-BS)

[9] Znam i ja, nosili crvene kape. (A koja su oni vera bili?) Ne znam. Turci ko Turci, Čerkezi valjda. (...) Moji su zvali njija nekada Arnuti, Rnuti, nije Šiptari, nije Albanac, nekad i tako zvali, Arnuti. Znam ja, prolazili pored moje njive tamo, bela kapa samo, samo bela kapa nosili. (A Čerkezi, kažete, crvena?) Ona, imala fes ko da su Bosanci nešto, ja ne znam, tako nešto bilo. (147-K-Rudare-5-BS)

[10] (Kako su se oblačili, jesu nosili nešto posebno?) Nosili se nošnja šiptarska, šiptarska nošnja, bela kapa, većinom su nosili one, ko Goranci što nose one pletene kape, jebem im mater, ne znam. (Koje boje su bile te kape?) Crne, crne boje, imalo i bele boje. (A crvene?) Ne. Crvene nisu imali. Crne boje i bele boje. (261-K-M.Rudare-1-VJ)

[11] (Da li su se razlikovali, ovako kad ih vidite?) Jeste. Oni su nosili one kape kao ovi što idu sad u te Čabe, one kape, takve su nosili, pletene kape, bele, isključivo, kape. Sam viđala, bre, majko, u ove strane zemlje, ove kapice samo na vr glave što nose, na televiziju sam gledala, znaš onu kapicu? Samo tu. (Kao štrikanu, heklanu?) Neka vera tamo u one strane zemlje, tako su oni, tek po tome su se razlikovali oni. I nosili su pantalone široke ono, široke pantalone isključivo, ne uz telo nego onako široke baš. Po tome se oni razlikovali. (139-K-Plemetina-5-BS)

[12] (A žene?) E žene, isključivo, ove starije malo dimije, a ove – dugačke suknje. Dugačke suknje nosile, kao penjuari, onda od njih naše videle te su šili te penjuare, dugačke. Od njih, od te Čerkeze. (Starije žene znači dimije?) Starije žene dimije. (Jednobojne, crne, ili kako?) Ne, razne boje, šarene. Njihova stizala roba sa strane, pa imali

razne. A mlade, na primer, kao snaše, devojke, isključivo dugačke suknje do pete nosile. I onda se zna da su devojke, nose suknje dugačke, i snaše. (A ne dimije.) A ne ove dimije. (A na glavi?) Na glavi marame, one tanke njihove marame, tanke marame na glavu nosile. A nisu se one u feredže, nisu se krile, ne. Na primer, ona gleda slobodno, na primer Srbe i to, nisu se krile. (139-K-Plemetina-5-BS)

[13] (Jesu im žene se pokrivala?) Jesu. Kad je došao Tita na vlast, tad su se skinule te feredže što kažemo, da otkrivaju. A sve dotle su nosili i Čerkezi i Šiptari, Albanci. (Jesu imali istu nošnju kao Šiptari?) Ne, nošnja druga bila tada njihova. (Kako su se oblačili?) Oni se oblačili, kako bi reko, u suknjeno, klašnjeno, suknjeno odelo muškarci, a žene, one dimije, one feredže njihove, šta ja znam. Dimije i neke druge još veće crne feredže, široko, kao suknje, kao, ne znam ni ja, to sve odjednom. I glava pokrivena, i dole sve, crnina velika, široka bila. (132-K-Priluzje-10-BS)

[14] (Jesu li se pokrivala njihove žene?) Sve. Au. (A kako su izgledale, jel liče na nas?) – Ej, bre, jao, kao sunce, bog te. – Nisu se pokrivala, mislim, nisu se krile. – Moda, moda i kod njih. Moda je ušla. (141-K-Grace-2-BS)

[15] (A žene kakve su im bile?) Žene, one, pa donekle se i one krile, tad u to doba, boga mi. Znaš feredžu, čula si za feredžu? Posle i otkrio Ranković, i spasio i, makli feredžu, turio i oči bio, oni naredili da se skinu feredže na Kosovu, znaš, svuda na Kosovu, u Bosnu i svuda, one feredže. A one vole da vide muško pa samo skine. Ja imao imanjanje tamo u Mitrovicu, ta voli da gleda, pa samo podigne ovako da ju ne vidi muž, da ju ne oseti, znaš, merak ju da gleda, znaš kako ti je. (147-K-Rudare-5-BS)

Literatura

- Chun 2000 – A. Chun: From Text to Context: How Anthropology Makes Its Subject, *Cultural Anthropology* 15/4, Washington, 570–595.
- Сур 1999 – D. Сур: Metalanguage Awareness: A Matter of Scientific Ethics, *Journal of Sociolinguistics* 3/2, Oxford, 283–286.
- Цвијић 1996 – Ј. Цвијић: *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије* [Сабрана дела, књ. 12], Београд.
- Ђорђевић 1984 – Т.Р. Ђорђевић: Черкези у нашој земљи, *Наш народни живот* III, Београд, 150–165.
- Гоффманнова 2000 – Ј. Гоффманнова: „Подсказывание”, „поддакивание” и другие види стратегије преодоленија комуникативних барьеров, *Язык как средство трансляции культуры*, Москва, 132–153.
- Malcolm 1998 – N. Malcolm: *Kosovo, A Short History*, New York.
- Николаева 2000 – Т.М. Николаева: Речеве, комуникативне и менталне стереотипи: социолингвистичка дистрибуција, *Язык как средство трансляции культуры*, Москва, 112–131.
- Нушић 1902 – Б. Нушић: *Косово, опис земље и народа*, Нови Сад.
- Özbek 1986 – В. Özbek: *Erzählungen der letzten Tscherkessen auf dem Amselfeld*, Bonn.
- Popovic 1978 – A. Popovic: Les Čerkesses dans les territoires Yugoslaves (Un complément à l'article Čerkesses de l'Encyclopédie de l'Islam), *Bulletin d'études orientales* XXX, Damas, 159–171.
- Sikimić 2002 – В. Sikimić: Etnički stereotipi o Vlasima u Srbiji, *Kulturni i etnički identiteti u procesu globalizacije i regionalizacije Balkana*, Niš, 187–203.
- Sikimić 2004 – В. Sikimić: Etnolingvistička istraživanja skrivenih manjina – mogućnosti i ograničenja: Čerkezi na Kosovu, *Skrivene manjine na Balkanu*, Београд (у штампи).
- Сикимић 2004а – Б. Сикимић: Актуелна теренска истраживања дијаспоре: Срби у Мађарској, *Теме* 1, Ниш (у штампи).
- Урошевић 1935 – А. Урошевић: Горња Морава и Изморник, *Српски етнографски зборник* LI, *Насеља и порекло становништва* 28, Београд, 1–242.
- Урошевић 1957 – А. Урошевић: Косовска Митровица, *Гласник Етнографског института САНУ* II–III, Београд, 187–211.
- Урошевић 1965 – А. Урошевић: Косово, *Српски етнографски зборник* LXXVIII, *Насеља и порекло становништва* 39, Београд.
- Урошевић 1987 – А. Урошевић: *Етнички процеси на Косову током турске владавине*, Београд.
- Županić 1933 – N. Županić: Etnološki značaj kosovskih Čerkeza, *Etnolog, Glasnik Etnografskega muzeja v Ljubljani* 5–6, Ljubljana, 218–253.

Metafora pustego miejsca: Czerkiesi na Kosowie

Streszczenie

Zamieszkujący Kosowo Czerkiesi pochodzą z Kaukazu, a ich język należy do grupy języków kaukaskich. Według współczesnych ocen dzisiejsza diaspora liczy około pięciu milionów. W Rosji Czerkiesi mieszkają w dwu republikach, które w czasach istnienia ZSRR miały status autonomicznych. Za początek swojego exodusu Czerkiesi uważają 21 maja 1864 r., kiedy po wojnie krymskiej Rosja rozpoczęła okupację terytoriów zamieszkałych przez Czerkiesów. Dane historyczne potwierdzają fakt przesiedlenia większości Czerkiesów na teren imperium osmańskiego.

Na Kosowo Czerkiesi przybywają po wojnie krymskiej w 1864 r. Dane dotyczące osiedlonych rodzin nie są jednoznaczne, ale antropologowie przyjmują za najbardziej prawdopodobną liczbę około 1500. Trudno podać dokładną liczbę ludności przesiedlonej na Kosowo.

Exodus Czerkiesów z Kosowa objął co najmniej pięć fal. Pierwsza fala miała miejsce w 1878 r. po kongresie berlińskim wraz ze zmianą południowych granic Serbii. Druga fala czerkieskiej migracji opuściła Kosowo w 1912 r. po wojnie bałkańskiej, trzecia w połowie okresu międzywojennego, czwarta w latach 60. XX w. i piąta, najnowsza, w lipcu 1998 r. Dzisiaj (według danych OSCE) na Kosowie zamieszkuje ogółem 85 osób (wsie: Miloševo, Obilić).

Dysponujemy wyłącznie danymi lingwistyczno-antropologicznymi dotyczącymi kosowskich Czerkiesów. W czasie badań terenowych, których wyniki opublikowano w czerwcu 2003 r., wywiady były prowadzone w enklawie Priluże i w sąsiednich serbskich osadach (Plemetina, Grace i Babin Most) do lata 1998 r. i odnoszą się do Czerkiesów zamieszkujących sąsiednią wieś Donje Stanovce. Wszystkich (po 1998r.) repatriowano na teren rosyjskiej republiki (Adygeja). Antropologiczne dane z XX w. potwierdzają tezę, że na Kosowie największe skupiska Czerkiesów – poza wsią Donje Stanovce – znajdowały się we wsiach: Miloševo, Velika Reka, Malo Ribare i Požaranje, a także w miastach: Priština, Uroševac, Vučitrn i Kosovska Mitrovica.

Obraz Czerkiesów, jaki kształtuje się na podstawie rozmów z Serbami, różni się od tego, który podają historyczne i etnograficzne materiały źródłowe, a także literatura wspomnieniowa. Dane zaczerpnięte z literatury naukowej, jak również z literatury pięknej z początku XX w. utrwalają wiele stereotypowych wyobrażeń, spośród których do dzisiaj przetrwał stereotyp o niezwyklej urodzie czerkieskich kobiet. Wyobrażenie o Czerkiesach jako o „rozbójnikach, okrutnych, nieprzystosowanych do normalnego życia i brudnych” całkowicie zniknęło z pamięci zbiorowej kosowskich Serbów. Z drugiej strony ten negatywny stereotypowy obraz Czerkiesów pozostał żywy w pamięci innych Serbów, tych, którzy nie mieli bezpośredniego kontaktu z Czerkiesami, i opiera się najprawdopodobniej na przekazie ustnym o surowości Czerkiesów w czasie II wojny światowej.

Dzisiaj, całkowicie inaczej niż w literaturze przedmiotu z początku XX w., kosowscy Czerkiesi są opisywani jako „pracowici, czyści, bardzo delikatni ludzie, wyrafinowani rzemieślnicy”. Dane o muzułmańskiej religii Czerkiesów są równocześnie ilustracją stosunków panujących dzisiaj na Kosowie między prawosławnymi chrześcijanami i muzułmanami. W swoich wypowiedziach Serbowie porównując muzułmanów Czerkiesów z muzułmanami Albańczykami, zawsze pozytywnie oceniają tych pierwszych.

Chociaż wszyscy rozmówcy podkreślają przyjacielskie kontakty z Czerkiesami, a do tych kontaktów zalicza się wzajemne odwiedziny z okazji corocznych świąt i pogrzebów, nie zdobyto danych etnologicznych na temat tradycyjnej kultury czerkieskiej. Nie odnotowano małżeństw mieszanych, a w związku z tym bilingwizm Czerkiesów (język czerkieski i serbski) lub ich multilingwizm (języki czerkieski, serbski i albański) okazuje się zjawiskiem jednokierunkowym.

Empty space metaphor: Caucasians at Kosovo

Summary

Kosovo Cherkess are of Caucasian origin, their language belong to the Caucasian language group. According to different current estimations there are five million Caucasians in diaspora today. In Russia they live in the Republic of Adigya (120 000), and in the republic Charachaevo – Cherkasskaya (both republics during the time of USSR were autonomous regions). Caucasians consider the May 21st 1864 as a date of their exodus, after the Crimean war when Russia occupied all the native Cherkess territories. Historical data show that the majority of Cherkess people were transferred in Ottoman empire.

Cherkess move to Kosovo, in that period Ottoman empire, in the year 1864, after the Crimean war. Estimations about the number of settled families are different, but anthropographers consider the figure of 1500 families as a most probable one. Definite figure of all the persons transferred at Kosovo cannot be calculated.

Cherkess exodus from Kosovo had at least five waves. First wave happened 1878 after the Berlin Congress and changing of the kingdom of Serbia toward South. The second wave happened after the Balkan wars, 1912, the third one in the middle wars period, the forth during sixties of the XX century, and the fifth, the most recent one, in July 1998. Today, according to OSCE data, Cherkess live at Kosovo only in the village of Miloševo in the county district of Obilić, where there are all together 85 persons.

On our disposal there are only indirect linguistic anthropology data about Kosovo Cherkess. During our June 2003 field research of the enclave of Priluzje and surrounding Serbian settlements (Plemetina, Grace and Babin Most) conversation was held about Cherkess people that have lived there until the summer 1998 in the neighboring village of Donje Stanovce. They were all together repatriated to the Russian republic of Adigya. The anthropogeography data from the middle of XX century confirms that, except in this largest Cherkess village at Kosovo, Donje Stanovce, few Cherkess families have lived also at Miloševo, Velika Reka, Malo Ribare and Požaranje, also at the Kosovo towns of Priština, Uroševac, Vučitrn and Kosovska Mitrovica.

Picture about Cherkess formed on the bases of Serbian statements differs from one suggested by historiography and ethnographic data and books of memoirs. This sort of data from the beginning of XX century (both scientific and fiction) present a series of ethnic stereotypes, from them today still remains only the story about the exceptional beauty of Cherkess women. The presentation of Cherkess as “ruffians, cruel, not adapted, dirty” completely disappeared from the collective memory of Kosovo Serbs. This picture, on the other side, is still vivid in the memory of other Serbs, that did not had direct, private contact with Cherkess, based probably on the oral history about Cherkess cruelty during the Second World War.

Completely opposite, Cherkess are today described as “diligent, clean, very fine people, skilful artisans”. The data about Cherkess Muslim religion also illustrate the relationship among Orthodox Christians and Muslim at Kosovo today. In their statements, Serbs regularly compare Cherkess Muslims with Albanian Muslims, always putting Cherkess in the positive context.

Although our informants point out both friendly and service contacts with Cherkess, e.g. mutual visits in the occasion of annual feasts or funerals, anthropologic data about the traditional culture are lacking. There were no mixed marriages with Serbs, also the Cherkess bilingualism (Cherkess, Serbian) or multilingualism (Cherkess, Serbian, Albanian) was one directional one.